

ՀՏԴ՝ 93.94

DOI: 10.52971/18294316-2022.25.1-89

ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ
1918 թ. ՄԱՅԻՍ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻՆ

Կարինե Ալեքսանյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Հերմինե Աբրեյան

Գյումրու Գր. Լուսավորչի անվան թիվ 31 դպրոց

Բանալի բառեր՝ քաղաքային վարչություն, քաղաքային խորհուրդ, թուրքական իշխանություններ, փախստականներ, քաղաքական իրավիճակ, հայ բնակչություն, պատերազմ, հաշտության կոնֆերանս:

1918թ. մայիսյան հերոսամարտերից հետո, ստիպված լինելով հաշտվել Հայաստանի անկախության հետ, թուրքերը միաժամանակ ջանք չեն խնայել Արևելյան Հայաստանի ռազմակալած շրջաններում կոտորելու և թալանելու բնակչությանը, թուլացնելու և տնտեսապես քայքայելու երկիրը՝ անհնար դարձնելով պետականության հետագա գոյությունը Հայաստանում:

Իրենց առաջխաղացումը պայմանավորելով իբր մահմեդականների նկատմամբ հայերի բռնությունները կանխելու, օրինականություն և կարգ ու կանոն հաստատելու հանգամանքով և, ընդհանրապես, իրենց գործողություններին օրինական տեսք տալու նպատակով, գրավված Ալեքսանդրապոլում նրանք ստեղծում են տեղական իշխանության մարմիններ՝ քաղաքային խորհուրդ և վարչություն:

Հոդվածի շրջանակներում ձեռնամուխ ենք եղել Ալեքսանդրապոլում թուրքական բռնազավթման պայմաններում ստեղծված տեղական իշխանության մարմինների գործունեության և ժամանակակիցների կողմից նրանց տրված գնահատականների ուսումնասիրությանը:

Նախաբան. Մինչ հայ քաղաքական կուսակցություններն ու ազգային հասարակական կազմակերպությունները 1918 թ. ապրիլի 6-8-ը Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցած խորհրդակցությունում քննարկում էին Անդրկովկասի պաշտպանության հարցերը, Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանները և ճշտում իրենց վերաբերմունքը պատերազմի և խաղաղության նկատմամբ,¹ թուրքերը դիվանագիտական խարդավանքներով 1918թ. մայիսի 15-ին գրավում են Ալեքսանդրապոլը²: Թուրքական անսպասելի հարձակումը մեծ խուճապ է առաջացնում Ալեքսանդրապոլում, որի հետևանքով քաղաքը գրեթե դատարկվում է: Քաղաքը խուճապահար լքում են ոչ միայն բնակիչների մեծ մասը, այլ նաև քաղաքային ինքնավարությունն իր ամբողջ կազմով, հասարակական, գաղթականական, բանկային, կոոպերատիվ, մթերային բոլոր կազմակերպությունները, ինչպես նաև քաղաքային ամբողջ միլիցիան: Ընդ որում, քաղաքից հեռանում է նաև Ալեքսանդրապոլի փոխթեմակալ առաջնորդ Արտակ վարդապետը³:

Ալեքսանդրապոլում մնացած անպաշտպան բնակիչները, ձգտելով ապահովել իրենց կյանքն ու գույքը, թուրքերի քաղաք մտնելու ժամանակ նրանց ընդառաջ են ուղարկում պատվիրակություն Մկրտիչ Ղազարյանի գլխավորությամբ⁴: Թուրքերը խոստանում են չվնասել բնակչությանը՝ չդիմադրելու և քաղաքը չայրելու պայմանով:

Չնայած կողոպուտներն ու միջադեպերը կանխելու թուրքական իշխանությունների ջանքերին՝ հասկանալի պատճառներով դրանք անխուսափելի էին: Քաղաքում կարգուկանոն հաստատելու նպատակով, թուրքերի համաձայնությամբ, Ալեքսանդրապոլում կազմավորվում են տեղական իշխանության մարմիններ՝ քաղաքային խորհուրդ և քաղաքային վարչություն⁵: Թուրքերն իրենց հերթին տեղական իշխանության մարմինների միջոցով փորձում են օրինականացնել իրենց գործողությունները⁶: Ընտրված քաղաքային վարչությունը պատասխանատու էր լինելու թուրքական կառավարության առաջ և վարելու էր քաղաքային գործեր⁷:

Քաղաքային վարչության իրավունքներն ու ֆունկցիաները շատ լայն էին ու բազմակողմանի: Նրան էին ենթարկվում ոչ միայն քաղաքի վարչական, տնտեսական ու ուսումնական կյանքը, այլև գավառինը՝ ամբողջապես: Քաղաքային գործերը վարելու համար քաղաքային խորհուրդն ընտրում է բաժնի վարիչներ⁸: Թուրքական իշխանու-

¹ Համահայկական խորհրդակցություններ -2004, էջեր 312-317:

² Ավետիսյան Հ. -1997, էջ 199:

³ Վիրաբյան Ա., Ալեքսանյան Կ. -2020, էջեր 85-115:

⁴ ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 3:

⁵ Նույն տեղում, թ. 4-5: ԲՀԱ -2011, 1, էջեր 12-24:

⁶ Ալեքսանյան Կ. -2005, էջեր 49-52:

⁷ ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 4:

⁸ Բոլոր հարցերի վերաբերյալ իշխանությունների հետ հարաբերությունների իրականացման բաժին՝ Ս.Ղազարյան, Ալարշաֆ, քաղաքի պահպանության՝ Խ.Ստեփանյան և Աբովյան, գավառային գործերի՝ քահ. Տեր-Գրիգորյան, սանիտարական մասի՝ Յիխիստով և Լեյբովիչ, բժշկական հիմնարկությունները կառավարող՝ բժ. Գուլբինսկի, ապաստարանների և բոլոր խնամակալական հիմնարկությունները կառավարող՝ Ա.Բաբայան, և Ա.Ավետիսյան, պարենավորման գործի՝ Ս.Տեր-Գրիգորյան, ազգաբնակչության տեղաշարժման, էվակուացիայի և արտագաղթի՝ Դ.Պապանդուպոլ, Պ.Մերկուրով, Յուսուպով, քաղաքացիների միջև իրավաբանական բնույթի կրող վեճերի քննության՝ Ս.Տեր-Մարտիրոսյան, առևտրական գործերի՝ Բերուրով, Մամեդ Չաֆար և Կալեռոֆ, դրամական՝ քահ. Իգո-

թյունները քաղաքին ու գավառին վերաբերող բոլոր տեսակի կարգադրություններն անում էին քաղաքային ինքնավարության միջոցով և նրա միջոցով էլ ընդունում բոլոր խնդրագրերը: «Շատ գործերի մասին,- գրում է տեղական թուրքական կառավարության նախագահ Ռեջեբ բեյը քաղաքային վարչության ուղղված գրության մեջ, - ժողովուրդը խնդիր է տալիս ուղղակի բանակի հրամանատարին, քանի որ նախ պետք է դիմել տեղական կառավարությանը, ուստի այդ կարգի դիմումները հրամանատար փաշայի կողմից չեն ընդունուի»⁹:

Քաղաքային ինքնավարությունն անմիջապես ենթարկվում էր տեղական իշխանության նախագահին (գավառապետ), իսկ վերջինս իր հերթին՝ թուրքական բանակի հրամանատարին (Ղարսի գորահրամանատար)¹⁰:

Տեղական իշխանության մարմինների գործունեությունը 1918 հունիս-դեկտեմբերին

Տեղական իշխանության մարմինները, օգտվելով թուրքական դիվանագիտության ընձեռած հնարավորությունից, ձգտում են պաշտպանել հայ բնակչության շահերը, զսպել թուրքական բռնությունները, ապահովել բնակչության ֆիզիկական գոյությունը: Իսկ թուրքական դիվանագիտությունը վեց ամիսների ընթացքում բազմիցս փոխվում է՝ «հայերին իսպառ բնաջնջելու ծայրահեղությունից անցնելով «հայասերի» համբավ հանելու ծայրահեղությանը»¹¹:

Քաղաքային վարչության հարաբերությունները թուրքական իշխանությունների հետ նոր փուլ են մտնում 1918թ. հունիսին, երբ Բաթումի պայմանագրի վավերացման առիթով Թուրքիայից զիջումներ կորզելու նպատակով Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը մեկնում է Կ. Պոլիս: Թեև հայ պատվիրակների բազմաթիվ հանդիպումները օսմանյան պետության ղեկավարների հետ որևէ արդյունք չեն տալիս, բայց այստեղ հստակ երևում էր Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ թուրքական կառավարող շրջանների վերաբերմունքի փոփոխությունը: Այն պայմանավորված էր Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան Թուրքիայի մոտալուտ պարտությանը և հաշտության կոնֆերանսում պատասխանատվությունից խուսափելու ցանկությանը: Չնայած վերաբերմունքի փոփոխությանը, այնուամենայնիվ միայն օգոստոսին է Հայաստանի Հանրապետությանը թույլատրվում ունենալ իր ներկայացուցիչն Ալեքսանդրապոլում, որը սակայն սեպտեմբերից է միայն սկսում իր գործունեությունը: Մինչ այդ հայ բնակչության շահերի պաշտպանությամբ զբաղվում էր քաղաքային ինքնավարությունը:

Տեղական իշխանությունների առաջնային խնդիրներից էին փախստականների վերադարձն ապահովելը և կյանքը բնականոն հունի մեջ դնելը: Քաղաքային վարչությունը մեծ ջանքեր էր թափում քաղաքից հեռացողների սեփականությունը թալանից

տով, կոոպերատիվ խանութների՝ (Փեշոմալջյան), բոլոր տեխնիկական խնդիրների՝ Չախմասագով և Տեր-Պողոսով, վերստուգիչ՝ Կուրբատով, Մ.Տեր-Պողոսյան, Ս.Մուրայադջյան, ազգաբնակչության ցուցակագրման՝ Ապուն, և ընդհանուր ղեկավարության՝ Լ.Սարգսյան (Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 4):

⁹ ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց. 1, գ. 2768, թ. 51:

¹⁰ ՀԱԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 125, թ. 8:

¹¹ **Խաչատրյան Ա. - 2010**, էջ 134:

փրկելու համար: Բանն այն է, որ թուրքերը իրենց առաջխաղացումը պայմանավորելով իբր գրավված տարածքներում կարգ ու կանոն հաստատելու հետ, քաղաքից հեռացողներին մեղադրում էին մահմեդականների նկատմամբ բռնություններ իրականացնելու մեջ և իրենց իրավունք վերապահում սեփականացնել նրանց ունեցվածքը¹²: 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի պայմանագրի կնքումից հետո քաղաքային վարչությունն ամեն հնարավոր միջոցներով ձգտում էր օժանդակել փախստականների վերադարձին և իրենց գույքին տիրանալուն: Մասնավորապես, քաղաքային վարչության հունիսի 25-ի նիստում վարչական բաժնի ղեկավար Մ. Ղազարյանին հանձնարարվում է՝ խնդրել Ռեջեբ Բեյին կարգադրություն անել դատարկելու քաղաք վերադարձած հայերի տները թաթարներից: Իսկ փակ դռները նախատեսում էին բացել վարչության անդամների և տանտիրոջ ներկայությամբ¹³:

Ընդհանուր առմամբ հունիսից կյանքը մտնում է բնականոն հունի մեջ: Քաղաքային վարչության միջնորդությամբ բացվում են ճաշարաններ, ռեստորաններ, հյուրանոցներ, հասարակական սննդի կենտրոններ, խանութներ: Հայերի հետ այդ խանութները գործարկում էին թաթարները: Քաղաքը գրաված շատ թաթարներ առաջարկում էին բացել քաղաքից հեռացած հայերի խանութները վարձակալական հիմունքներով՝ նախապես խոստանալով վերադարձնել դրանք տերերի՝ քաղաք վերադառնալու ժամանակ¹⁴: Հունիսի 26-ին քաղաքային վարչությունը վերակազմավորվում է: Վարչության բոլոր գործերը կենտրոնացվում է մեկ ընդհանուր ղեկավարությամբ հինգ հետևյալ բաժիններում՝ ֆինանսա-տնտեսական (ՏերՄարտիրոսով), վարչական՝ (Մ.Ղազարյան), սանիտարա-բժշկական (Յիսիստով), տեխնիկական՝ (Չախմասագով) և պարենավորման (Յուսուֆով)¹⁵: Նշված բոլոր բաժինները ունեին իրենց ենթաբաժինները: Բոլոր բաժինների ընդհանուր ղեկավարը ժողովի կողմից ընտրված քաղաքագլուխն էր (Լ. Մարգսյան): Բոլոր կարևոր խնդիրները վարչության մեջ վճռվում էին խմբային կերպով, իսկ խորհրդի վճիռ պահանջող հարցերը մտցվում էին խորհուրդ: Ալեքսանդրապոլի գավառը ժամանակավորապես բաժանվում է գյուղախմբերի (հին սահմաններով): Քաղաքային ինքնավարությանն էին ենթարկվում նաև գավառի վարչական պաշտոնյաները՝ բաշ մուխտարները (գյուղախմբերի համար) և մուխտարները (գյուղերի համար): Դրանք փաստորեն նշանակվում էին քաղաքային վարչության և ընդունվում թուրքական իշխանության կողմից:

Քաղաքային վարչությունը ջանքեր չէր խնայում հայ բնակչության հարկերը թեթևացնելու ուղղությամբ: Թեև 1918 թ. Շիրակում առատ բերք էր ստացվել, բայց ցանքսերի մեծ մասը փչացել էր գաղթի ժամանակ, մյուսներին տիրացել էին քրդերն ու թաթարները, մի մասը փչացրել էր կարկուտը: Իսկ մնացածից էլ հավաքում էին մուրայան ու աշարը: Օսմանյան կառավարության որոշմամբ՝ թուրքերի ռազմակալած վայրերի գյուղացիներն իրենց բերքի երեք ութերորդը պետք է հանձնեին կառավարությանը, մեկ

¹² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 126, թ. 46-47:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2710, թ. 1-2:

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 8:

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 5:

ութերոդը՝ իբրև աշար (ձրի), իսկ երկու ութերոդը՝ զորքի կարիքների համար (մուբայա) վաճառելու կառավարությանը որոշված գնով, մեկ փութ ցորենը՝ 33 ռուբլով, իսկ գարին՝ 16 ռուբլով: Սկզբում գյուղացիները փորձում էին թաքցնել բերքը, սակայն դատան ծեծի էին ենթարկվում, գրավվում էր նրանց ամբողջ բերքը: Կարկուտի խփած տեղերում հարկի երեք ութերոդը որոշվում էր ծղոտի չափով: Բոլորովին բերք չունեցողներից հարկը վերցնում էին դրամով:

Օրթաքիլիսա գյուղի բնակիչները օգոստոսի 17-ի գրությամբ խնդրում են քաղաքային ինքնավարությանը՝ միջնորդել թուրքական կառավարության առաջ իրենց հարկերից ազատելու համար:¹⁶ Նման խնդրանքով գավառի մի շարք գյուղերի նույն օրը և նույն բովանդակությամբ արված գրությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ որոշակի պայմանավորվածություն գոյություն ունեւ քաղաքային ինքնավարության և գյուղերի միջև: Դիմումները մնում էին անպատասխան, և միայն քաղաքական դրության փոփոխության հետ է ներվել մուբայան և հետո՝ այն գյուղերի աշարը, որոնք մինչ այդ դրանք չէին տվել: Հայաստանի Հանրապետության Արտգործնախարարությանն ուղղված զեկուցման մեջ ներկայացնելով այս ամենը՝ Գ.Խոյեցյանը բարձր է գնահատել քաղաքային վարչության ներկայացուցիչ Մկրտիչ Ղազարյանի դերը՝ գրելով. «Այս կարգադրութիւնից յետոյ շատ տեղերում զապութներն ու ժանդարմները փորձում են հաւաքել մուբայան, սակայն ամէն անգամ դիմել եմ Տեղական իշխանութեան նախագահին, նրա համապատասխան կարգադրութիւնն ուղարկել տւել այդ գիւղերը և ազատել մուբայան, որը տանելուց յետոյ վերադարձնել չէր լինի: Այսպիսով ազատուել է Մաստարա գիղում ամբարած երեսուն հազար փութ հացահատիկը: Անգնահատելի է այս խնդրում քաղաքային վարչութեան անդամ Մկրտիչ Ղազարեանի դերը: Նա շարունակ դիմել է, խնդրել, շրջել գիւղերը, քննել ապօրինութիւնները, հեռացնել տւել ապիկար պաշտօնեաներին»:

Քաղաքական իրադրության փոփոխությանը համընթաց՝ քաղաքային վարչությունն ավելի համարձակորեն է պաշտպանում քաղաքացիների շահերը: 1918 թ. օգոստոսի 20-ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչությունը գրությամբ դիմում է Գյումրու նահանգապետին՝ առանց վարչության կարգադրության չբռնագրավելու քաղաքացիների և հաստատությունների իրերը¹⁷: Թուրքերի բռնակալման շրջանում ստեղծված քաղաքային ինքնավարության մարմինները ոչ միայն փորձում են մեղմել թուրքական բռնությունները, այլ նաև սաստել տեղական մանր իշխանությունների՝ մուխտարների և բաշմուխտարների կամայականությունները, որոնցից շատերը, միանալով թուրքերին, հանցագործություններ էին կատարում սեփական ժողովրդի նկատմամբ, մասնավորապես, միանալով և պայմանավորվելով ասկյարների հետ, շատ դեպքերում հայ գյուղացիներից վերցնում էին ամբողջ բերքը, լցնում իրենց ամբարները կամ վաճառում: Գյուղացիները ստիպված էին լինում կաշառք տալու, շաբաթներով կերակրելու նրանց անասուններին: Այդ մասին են վկայում քաղաքային վարչությանն ուղղված բազմաթիվ բողոքները: Մասնավորապես, 1918 թ. հոկտեմբերին Ղազարապատ գյուղի բնակիչները

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2768, թ. 166:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2758, թ. 20:

բողոքելով իրենց գյուղի մուխտար Ալեքսան Յակոպովի և Եփրեմ Թաթոսովի դեմ, մեղադրում են նրանց բնակչությունից ավելի շատ հարկեր պահանջելու և նրան ճնշելու համար, խնդրում հեռացնել վերջիններիս գյուղից, հակառակ դեպքում՝ սպառնում ողջ բնակչությամբ լքել գյուղը¹⁸:

Քաղաքային իշխանությունները մեծ ծավալի աշխատանքներ են իրականացնում գյուղական բնակչությանը անխուսափելի սովից փրկելու համար: Մասնավորապես, քաղաքային վարչությունը դիմում է Ռեջեբ Բեյին, խնդրելով ձրի հաց տալ այն գյուղացիներին, որոնք վերադառնալով իրենց տները՝ գտել են այն թալանված վիճակում:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Վեհիբ փաշան առաջարկել էր ընտրել քաղաքից ներկայացուցիչներ Ռուսաստան մեկնելու և հաց գնելու, քաղաքային վարչությունը որոշում է խնդրել օսմանյան իշխանություններից մթերային գնումների համար այդ ներկայացուցիչներին ուղարկել հարևան Ելիզավետպոլի նահանգ: Եվ նկատի առնելով հարցի կարևորությունը՝ որոշվում է այն դնել Խորհրդի քննարկմանը¹⁹: Օգոստոսի 27-ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհուրդը որոշում է քաղաքի համար հաց գնելու նպատակով պատգամավորներ Գ. Փեշտմալջյանին և Յուսուֆ Ջադեին Ելիզավետպոլի նահանգ գործուղել²⁰: Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհրդի մեկ այլ որոշմամբ խորհրդի նախագահ Լ.Սարգսյանը գործուղվում է Թիֆլիս՝ իրականացնելու քաղաքային խորհրդի հանձնարարությունը՝ վերադարձնելու հին քաղաքային վարչությունից այն քաղաքային և հասարակական գումարները, որոնք նրանք տարել էին իրենց հետ թուրքերի քաղաք մտնելուց առաջ²¹: 1917 թ. սեպտեմբերի 17-ին Թիֆլիսում Լ. Սարգսյանը քաղաքային նոր վարչության կողմից ժողով է հրավիրում, որտեղ նոր վարչության ստեղծումը պայմանավորելով քաղաքում կարգ ու կանոնի պահպանման և քաղաքում մնացածների կարիքները բավարարելու անհրաժեշտությամբ, առաջարկում է Թիֆլիսում գտնվող հին վարչությանը լիկվիդացվել և ընդունել նոր վարչության իրավասությունը՝ վերջինիս փոխանցելով իրենց մոտ եղած քաղաքային գործերի հաշիվը և առձեռն գումարը²²:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային հին վարչությունը պատասխանում է, որ քաղաքից հեռանալիս նրանց հիմնական մտահոգությունը եղել է քաղաքային ինքնավարության գործունեության հաշվետվությունը կազմելը և իրավունակ որևէ օրգանի հանձնելը: Հաշիվների մի մասն արդեն կազմված է և տպված, իսկ մյուսը՝ պատրաստվում է արագությամբ, և վերջացնելուց հետո դրանք պետք ստուգվեն Ալեքսանդրապոլում գտնվող փաստաթղթերով: Հին վարչությունը միաժամանակ գտնում էր, որ սեպտեմբերին կայացած ալեքսանդրապոլցիների ժողովը չի կարող լինել այն իրավունակ մարմինը, որի դիրեկտիվներով պետք է առաջնորդվի ինքը²³: Նոր վարչությունը անբավարար համարելով հին վարչության բացատրությունները, և գտնելով, որ ձգձգումները մեծ

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2768, թ. 265-266:

¹⁹ Նույն տեղում, գ. 2710, թ. 20:

²⁰ Նույն տեղում, գ. 2758, թ. 29:

²¹ Նույն տեղում, թ. 28:

²² ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2713, թ. 8-9:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2713, թ. 40-41:

վնաս են հասցնում գործին՝ որոշում է դիմել Վրաստանում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Ա. Ջամալյանի միջամտությանը, իսկ արդյունք չունենալու դեպքում՝ թուրքական կառավարությանը, և նրա միջոցով պահանջել քաղաքային վարչության հաշիվներն ու գումարները»²⁴:

Քաղաքային վարչության ներկայացուցչության ջանքերն առավել արդյունավետ են դառնում քաղաքական իրավիճակի փոփոխման ժամանակ: Խոյեցյանի հավաստմամբ՝ քաղաքային ինքնավարությունը խոշոր օգնություն է ցույց տվել նաև զանազան շրջաններից փախած գաղթականներին, որոնք ապաստանել են քաղաքում, նրանց համար բացել որբանոցներ, հանրակացարան և այլն: Այս ձեռնարկումներին աջակցելու համար դիմել է բոլոր քաղաքացիներին և հասարակական հիմնարկություններին, այդ թվում նաև ներկայացուցչությանը, որը, սակայն, չի կարողացել օգնել միջոցներ չունենալու պատճառով²⁵:

Թուրքերն Ալեքսանդրապոլի գավառն ամբողջովին թալանելուց և բնակչությանը կոտորելուց հետո, զգալով պատերազմում իրենց մոտալուտ պարտությունը և պատասխանատվությունից վախենալով, 1918թ. սեպտեմբերից փորձում են հանդարտեցնել կրքերը, հաստատել բարիդրացիական հարաբերություններ հայ հասարակության հետ: «Հայերու վերաբերմամբ այնքան դաժան ու անողոք քաղաքականությունը հիմա մեկէն կը փոխուեր,- գրում է Գ. Խոյեցեանը իր զեկուցումներում, - եւ կը դառնար ջերմ, սիրալիք բարեկամութեան եւ ամէն ջանք գործ կը դրուեր օր առօր հայերու հետ խնդիրը կարգադրել եւ «թեւանցուկ», ինչպէս իրենք կըսէին, մտնել ընդհանուր ժողովասրահը»²⁶:

Արևելյան ռազմաբեմի զորահրամանատար Հալիլ փաշան, սիրալիք ընդունելով Գ. Խոյեցյանին, նույնիսկ փոխայցելություն է կատարում²⁷: 1918 թ. հոկտեմբերի կեսերին օսմանյան կառավարությունը, որի զլուխ կանգնած էին երիտթուրքական կուսակցության ղեկավարները, հրաժարական են տալիս: Նոր կառավարությունը Իզզեթ փաշայի գլխավորությամբ շտապում է իր զորքերը Անդրկովկասից մինչև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով հաստատված սահմանները դուրս բերելու մասին որոշում ընդունել: Սակայն, թուրքերն իրենց հատուկ քաղաքականությամբ երկար ժամանակ, ձգձգում էին այն իրականացնել՝ մինչև վերջին հնարավորությունը թալանելով և կոտորելով հայ բնակչությանը: Իրենց հերթին՝ տեղական իշխանությունները փորձում են օգտվել ստեղծված քաղաքական նոր իրավիճակից և վերականգնել քաղաքի բնականոն կյանքը: Մասնավորապես, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային դպրոցների տեսուչ Ա. Բաբայանը Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչին ուղղած 1918 թ. հոկտեմբերի 22-ի գրությամբ խնդրում է դպրոցական կյանքը վերականգնելու համար ապահովել հմուտ ուսուցիչների վերադարձը Թիֆլիսից և Երևանից²⁸: Գնահատելի է հատկապես քաղաքային ինքնավարության կողմից դեռևս նոյեմբերին Փամբակի, Լոռու և Ալեքսանդրապոլի շրջաններում օսմանյան զորքի և թաթար խուժանի պատճառած վնասների ար-

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2713, թ. 40-41:

²⁵ Նույնը:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 126, թ. 1-2:

²⁷ Նույնը:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 97, թ. 26:

ձանագրությունների կազմումը: Այդ նպատակով առանձին գործակալներ պատրաստի բլանկներով²⁹ ուղարկվում են գյուղեր, արձանագրում թուրքական գազանությունները, և պարզ է դառնում, որ թուրքերն այստեղ հայ բնակչությանը կոտորել են մարդկությանը հայտնի բոլոր սարսափելի մահերով և թալանել մինչև վերջին հնարավորությունը: ³⁰

Պատահական չէ, որ քաղաքային վարչության գործունեությունը բարձր են գնահատել ժամանակակիցները, որոնց թվում մասնավորապես Ալեքսանդրապոլում ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցյանը: «Երբ նախկին քաղաքային վարչությունը հեռացավ քաղաքից ու մնացողներից ամեն մեկը ահով էր դիտում մոտիկ ապագային,-գրում է նա իր զեկուցագրերից մեկում,-սպասելով անխուսափելի կոտորածի ու մնացածների կորուստի, քաղաքագլուխ Լ. Սարգսեանը և Մկրտիչ Ղազարեանը, որոնց անձնական շատ քիչ բան էր կապում քաղաքի հետ, միայն նահատակուղ, անգլուխ մնացած ժողովրդին իրենց ուժերի չափ օգնելու համար, մնում են քաղաքում: Այն, ինչ նրանք կրում են այս վեց ամսում, այս կամայականութեան ու բռնութեան շրջանում, նրանց տոկունությունը, նրանց հուժկու և յամարձակ բողոքը այն բոլորի դեմ, ինչ նոյնիսկ նրանց իրաւասութիւնից վեր էր և աւելի լայն բնույթ էր կրում, այն անձնագոհ պաշտպանությունը ժողովրդի շահերի, ու միայն հրաշքով կարողացել են այսօր խաւարի իշխանութիւնից դուրս բերել իրենց խնամքին յանձնած ժողովուրդը և հանգիստ սրտով դիմաւորել հայ զինուորներին և Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանը, այս բոլորը՝ նրանց անձնագոհությունը, նրանց ազնւութիւնը, կորովն ու համարձակութիւնը միայն խորին յարգանքի զգացմունք է զարթեցնում իմ մեջ ու այս բոլորի վրայ դարձնում եմ կառավարութեան ուշադրութիւնը»³¹: 1919 թ. հունվարի 15-ի արտակարգ նիստում քաղաքային վարչությունը, հարգելով տիֆից մահացած Մկրտիչ Ղազարյանի հիշատակը, որոշում է նրան հուղարկավորել Պատվո Բլուր կոչվող գերեզմանատանը³²: Իսկ 1919 թ. ապրիլի 16-ի նիստում Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհուրդը որոշում է «...մահացածի ընտանիքին թոշակ նշանակել, նրա օրագիրը հրատարակել, որպես հատուկ բրոշյուր և վաճառել հատը երկու ռուբլով, իսկ հասույթը հատկացնել նրա երեխաներին»: Ավելի ուշ՝ 1919 թ. հունիսի 3-ին, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհրդի արտակարգ նիստը որոշում է ընդունել Լևոն Սարգսյանին Ալեքսանդրապոլի պատվավոր քաղաքացու կոչում տալու մասին, նրա անունով անվանակոչելով քաղաքի հիվանդանոցներից մեկը³³:

Թուրքերի հեռանալուց հետո ևս մի քանի ամիս Ալեքսանդրապոլի տեղական իշխանությունները շարունակում են գործել մինչ ընտրությունների միջոցով տեղական իշխանությունների վերակազմավորումը: Հետագայում, երբ թուրքական վտանգն արդեն չկար, հասարակական գիտակցության մեջ սկսեցին արմատավորվել թուրքերի դեմ չկովելու, նրանց հետ գործակցելու համար ալեքսանդրապոլցիներին մեղադրելու միտումները: Ավելին, 1930-ական թվականների քաղաքական բռնաճնշումների ենթարկ-

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 92, թ. 99:

³⁰ Ալեքսանյան Կ. - 2020, էջ 96:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 126, թթ. 90-96: Ալեքսանյան Կ. -2014, էջ 142:

³² ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 163:

³³ Նույն տեղում, թ. 1:

ված Ալեքսանդրապոլի պետական և քաղաքական գործիչներին ուղղված մեղադրանքներից էին նաև թուրքերի հետ գործակցելու, ժողովրդի թշնամի լինելու անհիմն մեղադրանքները: Մինչդեռ հայ պատմագիտության մեջ փորձեր չարվեցին գիտականորեն ուսումնասիրել այդ երևույթի պատճառները:

Եզրահանգում. Թուրքական բռնազավթման պայմաններում ստեղծված քաղաքային ինքնավարություն գործունեությունը բացահայտող արխիվային մեծաքանակ նյութերի ուսումնառնությունը բերում է այն համոզման, որ քաղաքային ինքնավարությունը, միջնորդ հանդիսանալով հայ բնակչության և թուրք զինվորականների միջև, թեև չէր կարող ազատ մնալ թուրքական իշխանությունների ազդեցությունից, սակայն աշխատել է հնարավորության սահմաններում պաշտպանել խաղաղ բնակչության շահերը, զսպել թուրքական բռնություններն ու կամայականությունները:

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕСТНЫХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ В
АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ ОТ МАЯ
ДО ДЕКАБРЯ 1918 ГОДА
Алексаян К. В., Абреян Э. М.**

Ключевые слова: *городская администрация, городской совет, турецкие власти, беженцы, политическая ситуация, армянское население, война, конференция по примирению.*

После майских героических сражений, вынужденные смириться с независимостью Армении, турки не жалели сил для резни, грабежа населения, ослабления и экономического разрушения страны в оккупированных районах Восточной Армении, сделав невозможным существование государства в Армении.

Якобы для предотвращения насилия армян над мусульманами, для установления легитимности, для установления законности и порядка вообще, для того, чтобы вообще узаконить свои действия, они учредили в оккупированном Александрополе местные органы власти, городской совет и управление.

В рамках статьи мы приступили к изучению деятельности местных органов власти, созданных в период турецкой оккупации Александрополя, и оценок, данных им современниками.

**ACTIVITIES OF LOCAL AUTHORITIES IN
THE PROVINCE OF ALEXANDROPOL IN MAY-DECEMBER 1918
Aleksanyan K. V., Abreyan H. M.**

Key words: *City administration, city council, Turkish authorities, refugees, political situation, Armenian population, war, reconciliation conference.*

In 1918 after the May heroic battles, having to reconcile with Armenia's independence, the Turks spared no effort to massacre, plunder the population, weaken and destroy the country economically in the occupied regions of Eastern Armenia, making it impossible for the state to exist in Armenia.

In order to prevent their violence against the Muslims, to establish legitimacy, to establish law and order, in general, in order to legitimize their actions, they set up local authorities in the occupied Alexandropol, a city council.

In the framework of the article, we have started to study the activities of the local authorities created during the Turkish occupation in Alexandropol and their assessments by their contemporaries.

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. **Ալեքսանյան Կ. -2011**, Փաստաթղթեր 1918թ. մայիսին թուրքական բանակի կողմից Ալեքսանդրապոլի գրավման և քաղաքային ինքնավարության նոր մարմինների ձևավորման վերաբերյալ// Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան:
2. **Ալեքսանյան Կ. -2005**, Տեղական կառույցների օգտագործման թուրքական քաղաքականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918-1921թթ.//ՀՀ ԳԱԱ ԾՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ.8, Գյումրի:
3. **Ալեքսանյան Կ. -2014**, Ալեքսանդրապոլի գավառում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցյանի զեկուցագրերը Արտաքին գործերի նախարարին՝ ներկայացուցչության գործունեության և Ալեքսանդրապոլի գավառի իրադրության վերաբերյալ (1918 սեպտեմբեր-դեկտեմբեր) // Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, թիվ 122:
4. **Ալեքսանյան Կ. -2020**, Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության կորուստները թուրքական բռնազավթման ընթացքում, Գյումրի:
5. **Ավետիսյան Հ., -2020**, Հայկական հարցը 1918թ. , Երևան:
6. **Խաչատրյան -2010**, Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, կազմ Վ. Ղազախեցյան և ուրիշներ, Երևան:
7. **Համահայկական խորհրդակցություններ -2004**, (1912-1920թթ.), խմբ. Վիրաբյան Ա., Երևան:
8. Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին // «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմ. Ա. Չաքարյան, Երևան, 2005:
9. **Վիրաբյան Ա., Ալեքսանյան Կ. -2020**, «Երևանի թեմի Ծիրակի շրջանի փոխառաջնորդ Արտակ վարդապետ Սմբատյանի հուշերը 1918թ. մայիսի 15-ին Ալեքսանդրապոլը թուրքական զորքերի կողմից գրավելու մասին // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, ՀԱԱ հրատ., N 129:
10. ՀԱԱ (Հայաստանի ազգային արխիվ), ֆ. 105, ց. 1, գ. 2710, թ. 1-2: թ. 5: թ. 8: թ. 20:
11. ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ. 2711, թ. 1: թ. 3: թ. 4: թ. 4-5: թ. 6: թ. 163:
12. ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2713, թ. 8-9: թ. 40-41:
13. ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2758, թ. 20: թ. 28: թ. 29:
14. ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2768, թ.51: թ. 166: թ. 265 -266:
15. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 97, թ. 26: գ. 125, թ. 8: գ. 126, թ. 1-2:
16. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 126, թ. 46-47: թթ. 90-95: թ. 96:
17. ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 38, թթ.16-17: գ. 92, թթ. 99:

Ընդունվել է՝ 20. 02. 2022
Գրախոսվել է՝ 28. 04. 2022
Հանձնվել է տպ.՝ 25. 05. 2022

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Կարինե ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ Ծիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի
ավագ գիտաշխատող, էլ հասցե՝ teachersunionshirak@gmail.com

Հերմինե ԱԲՐԵՅԱՆ՝ Գյումրու Գր. Լուսավորչի անվ. թիվ 31 դպրոցի
պատմության ուսուցչուհի, էլ հասցե՝ hermineabreyan@gmail.com